

REGIMENT DE LA COSA PÚBLICA

A en Xavier, en Sadurní, en Cesc i en Joan,
on ciència abunda

A la Maria, la Judit i en Genís

INTRODUCCIÓ

I. ELS ESCRITS POLÍTICS DE FRANCESC EIXIMENIS

1. *Vida i obra abans del Regiment de la cosa pública: datació de l'opuscle*

Ningú no discuteix, a hores d'ara, que Eiximenis era natural de Girona, on va néixer entre 1327 i 1332, possiblement en el si d'una família ciutadana benestant.¹ Quan es va establir a València, el 1382, potser ja amb el *Regiment de la cosa pública* sota el braç o gairebé acabat, Eiximenis superava els cinquanta anys i era una figura molt respectada. Atresorava una llarga relació amb l'entorn del rei Pere i havia cursat una part de la formació universitària a Oxford, on va estudiar, anotar i fins i tot copiar íntegrament una bona colla de fonts que més endavant empraria a les seves obres.² El 1364 va completar també una estada

1. En aquest apartat em limitaré a recollir i ordenar les dades biobibliogràfiques que són prèvies al *Regiment de la cosa pública* (1383) i ajuden a entendre'n el sentit i la finalitat. Només em referiré al període 1383-1409 per deixar constància del canvi de rumb que Eiximenis va donar a la seva producció escrita un cop publicat l'opuscle polític. La millor biografia de conjunt d'Eiximenis és encara la que va difondre Albert Hauf com a introducció a la seva selecció de *Lo Crestià* (1983: 5-11), ben actualitzada per Sadurní Martí (2003) i resumida per Sadurní Martí i David Guixeras (2014). El diplomatarí de Jaume Riera i Sans (2010) aporta noves dades d'arxiu que també tindrè en compte.

2. És molt notable el percentatge de fonts britàniques de l'inventari parcial que va publicar Jacques Monfrin (1991 [1967]). La major part eren autors que havien estudiat i/o ensenyat a Oxford. A la biblioteca d'Eiximenis hi havia volums d'Adelard de Bath, Alexandre d'Hales, John Dumbleton, Osbert Ànglic, Hug de Newcastle, Adam de Woodham, Richard Conington o Kilvington, Richard Fitzralph, Robert Holcot, Robert Cowton, Roger Roseth, John Beleth, John Went o John Huntsman (amb qui sembla que hem d'identificar el Johannes Venator de l'inventari, autor d'una *Logica*), Miquel

d'estudis a París, per a la qual el bisbat de Girona havia aportat cinc florins d'or (Vila 2001). Tot i que aquesta *peregrinatio studiorum* es va dilatar molt en el temps, no va impedir que Eiximenis exercís de conseller reial en diverses ocasions. El 1374 obtingué el títol de doctor a la universitat de Tolosa de Llenguadoc, amb el suport explícit dels reis Pere i Elionor i de la infanta Mata d'Armanyac,³ i, segons apunta Hauf, va ser potser des de Tolosa que va viatjar als *studia* universitaris franciscans de París i altres ciutats europees per completar-hi la seva formació. Ell mateix revela, en diversos fragments de la seva obra, que ha estat a Colònia, Florència i Roma.

A partir de 1379, Eiximenis es dedica a la docència i, sobretot, a l'escriptura i la predicació. Després d'un primer intent d'elaborar, en llatí, summes de filosofia i teologia —obres que no ens han arribat, però que amb tota certesa van existir (Amorós 1959)—, el menoret concep, en català i sota el patrocini del rei Pere, el projecte enciclopèdic del *Crestià*: una summa teològica en vulgar. El maig de 1381, el rei mana al guardià del convent de Barcelona que no en deixi sortir Eiximenis «fins que la dita obra haja perfecció» (Riera i Sans 2010: 15; publicada abans a Ivars 1989 [1920]: 53). L'interès del monarca era evident, i les presses potser responien en part a la pressió dels jurats valencians, «sempre delerosos d'atreure “frases solemnes” a la seva ciutat» (ed. Hauf 1983: 9). Abans de la tardor de 1382, Eiximenis es va traslladar del convent franciscà de Barcelona al de València, on residiria fins a 1408, només un any abans de la seva mort. Segons Riera i Sans (2010: XI), és molt probable que els superiors n'ordenessin el tras-

Escot, Robert Halifax, Robert Kilwardby, Stephen Langton i Tomàs de Buckingham. És molt probable que també provinquin de l'etapa oxoniana d'Eiximenis els reculls de *quaestiones logicales* o *de metaphysica* que hi ha a l'inventari. Els autors d'origen britànic més rellevants són Guillem d'Occam i Joan Duns Escot. Del primer, Eiximenis en va acumular almenys quatre volums; del segon, sis. Alguns fragments del *Crestià* permeten entreveure la importància d'aquests autors com a mestres de pensament del menoret gironí. Posem-ne només dos exemples. En el capítol 44 del *Primer*, a propòsit d'una «fal·làcia lògica que s'appella *amphibolia*», llegim que «la tracta fort altament un famós frare menor qui s'appella frare Guillem Ochan, lo qual en la religió dels frares menors és fort conegut e famós per tots los frares entenents». En el capítol 177 del *Terç*, Eiximenis escriu: «Diu l'Escot [...] al qual yo creu més que als altres al·legats en quant parla pus theològicament» (II, p. 163, ll. 12-13).

3. Els onze primers documents dels cent set que recull el diplomatar de Jaume Riera i Sans (2010), datats entre l'abril de 1373 i el maig de 1374, tracten d'aquest tema de manera exclusiva. Tant els reis com la infanta van sotmetre les autoritats acadèmiques tolosanes a una forta pressió perquè Eiximenis obtingués sense dilacions el grau de mestre en teologia.

llat perquè Eiximenis impartís la docència en teologia al convent valencianà —diversos documents del diplomatarí identifiquen Eiximenis com a «professor en teologia».

El 1383 el *Primer* ja estava acabat. Aquell mateix any el menoret va fer un viatge a la seu papal d'Avinyó: ho proven dos documents, inèdits fins a la publicació del diplomatarí de Jaume Riera i Sans (2010: xvi, 19-20), que demostren que Eiximenis militava com a climentista i, també, com a antiurbanista. Encara el 1383 Eiximenis va fer a mans dels jurats de València el seu opuscle polític, el *Regiment de la cosa pública*, acompanyat d'una endreça laudatòria de la ciutat i el regne i dels seus habitants. Aquestes pàgines, escrites gairebé íntegrament a Barcelona i completades a València (Renedo 2011: 210-211), van ser els primers capítols del *Dotzè* que es van publicar. L'any, 1383, figura al començament de l'epístola proemial. Sabem també, per una carta de pagament exhumada i publicada per Jaume Massó i Torrents (1991 [1909-1910]: 69), que a partir del 28 de maig de 1384 es va poder llegir una còpia del *Regiment* a la Sala del Consell de l'Ajuntament de València: s'havien pagat «set lliures, cinch sous, vi diners [...] entre pergamins, escriure, capletrar, e ligar, e cubertes del dit libre, e una cadena ab què està clavat en la taula de la escrivania de la Sala». És probable que el *Regiment* aparegués poc després del 10 de maig de 1383, data en què els sis jurats a qui Eiximenis dedica l'obra van jurar el càrrec,⁴ i el volum caplletrat, lligat i enquadernat devia arribar a la Sala del Consell a començament de 1384 (Renedo 2011: 209-210).

No sembla que es refereixin al *Regiment*, sinó a una altra part del *Dotzè*, els dos documents complementaris del 13 d'octubre de 1383, fins aleshores inèdits, que Jaume Riera i Sans (2010: 20) va publicar en el seu diplomatarí. En el primer d'aquests documents l'infant Martí demana a Eiximenis que, «si havets acabada la dita obra, aquella donets al dit en Jordi [sc. Jordi Joan, dispenser de l'infant], e si acabada no és, donats-li ço que fet ne hayats».⁵ A banda del *Regiment*, també es van fer copiar per a la Sala del Consell, el 1384, el *Primer* i el *Segon* del

4. Lluís Brines (2009: CLXXXIV-CLXXXV) reproduïx íntegrament el document, datat a València el 9 de maig de 1383, que fa referència al procés d'elecció i al jurament d'aquests regidors. El torna a reproduir a Brines 2018: 330-331.

5. Aquesta referència té un interès evident pel que fa a la transmissió de les obres d'Eiximenis. El document 29, adreçat al dispenser Jordi Joan, diu: «[...] volem e us pregam que sapiats encontinent ab maestre Francesch Eximénez si ha acabada la nostra obra, e si acabada és, hayats-la e trametets-la'ns; e si acabada no és, hayats ço qui fet hi haye, e trametets-nos-o, car nós havem aquí de bons scrivents a qui ho farem trelladar» (Riera i Sans 2010: 21).

Crestià, aquest últim escrit a Barcelona però acabat d'ordenar a València. El 1384, doncs, hi ha tres textos d'Eiximenis «encadenats en la post de la cambra de l'escrivania de la Sala». El *Terç* i la primera part del *Dotzè* estaven molt avançats. Les referències cronològiques que contenen els capítols 325, 411 i 466 del *Dotzè*⁶ fan pensar que Eiximenis va escriure el 1385 «un bon grapat dels capítols del *Dotzè* i va transformar el *Regiment* en el tercer tractat de la seva gran enciclopèdia política» (Renedo 2011: 212), és a dir, els capítols 357 a 395. Que el 1386 el *Dotzè* encara no estava acabat, ho proven, a manca de referències cronològiques internes, els diversos pagaments al copista i a l'il·luminador del llibre «que fa mestre Francesch»; uns pagaments que va localitzar Pedro M. Cátedra (1982) en el llibre de comptes del mestre racional d'Alfons el Vell, comte de Ribagorça i senyor de Gandia, i que Xavier Renedo (2011: 214-215) ha analitzat en el seu treball sobre la datació del *Dotzè*. Els tres últims pagaments, tots tres del 20 de febrer de 1387, es refereixen a un manuscrit que està a punt per ser lliurat al seu comitent.

Un cop enllestit el *Dotzè*, «las e hujat» (Preàmbul, l. 69 [I/1, p. L]) després d'haver escrit l'equivalent a vuit mil planes actuals del *Crestià* (Martí 2003: 11), i potser alliberat del control reial i d'unes condicions de treball que no permetien revisar a fons els textos,⁷ Eiximenis va

6. Cf. *Dotzè*, cap. 325: «segons que's conté en la constitució *Cum inter nostros milites* ffeta per lo senyor rey En Pere quart, avi del present Pere qui huy regna, qui és any de nostre Senyor mil e CCCLXXXV»; cap. 411: «E axí fon deposit del regne de Anglaterra Aduart, rey besavi de aquell qui huy hi regna, qui és l'any de MCCCLXXXV»; cap. 466: «alguns passats han parlat de aquesta matèria e han posat que après la reformació del món, la qual dien que s'ha a fer dins lo centenar present, en què comptam MCCCLXXXV».

7. Després de recuperar les conclusions de Pedro M. Cátedra sobre el treball sincronitzat de l'autor, Eiximenis, i de l'amanuense i l'il·luminador, que copien i caplletren a mesura que els arriben els originals, Xavier Renedo (2011: 215-217) ofereix un exemple precís de canvi de rumb i de manca de correcció atribuïbles a la celeritat del procés d'escriptura; es tracta de la inserció de seixanta capítols dedicats a la tempraça (522-565) i a la fortalesa (566-581) del príncep que no estaven previstos en l'ordre inicial de les seccions del cinquè tractat del *Dotzè*. D'altra banda, encara tocant al *Dotzè*, és sabut que entre final de novembre i començament de desembre de 1391 Eiximenis va haver d'escriure, sota pressió reial, un bloc de set capítols en què es retractava d'unes profecies d'inspiració rocatalladiana que, tot i estar escampades a diferents llocs de l'obra, prenién especial rellevància en els capítols 200 i 466. Aquestes profecies, que pronosticaven l'extinció de totes les monarquies llevat de la francesa abans de 1400 i la instauració arreu del món de la «justícia popular», és a dir, de governs comunals, haurien pogut influir en els avalots antijueus i en les revoltes urbanes que es van estendre als territoris de la Corona d'Aragó. Els capítols 467-473 només es poden llegir a l'incunable que va imprimir Lambert Palmart a València el 1484, basat en el manuscrit del *Dotzè* de la Sala de

abandonar el projecte enciclopèdic i va canviar d'orientació. En comptes de subjectar-se al desplegament teòric propi del sistema escolàstic, va prioritzar els continguts devots i afectius i els enfocaments pràctics amb obres com ara el *Llibre dels àngels* (1392), molt menys bel·ligerant amb l'autoritat política que no pas el *Dotzè*,⁸ o el *Llibre de les dones* (1396), que van tenir una circulació més àmplia que no pas els volums del *Crestia*.⁹ Paral·lelament, Eiximenis va executar diversos encàrrecs i mitjanceries encomanats per l'Ajuntament de València o per la casa reial. Aquestes tasques, que es concentren sobretot als anys noranta del segle XIV, ens informen de l'ascendent que tenia Eiximenis sobre els jurats valencians. En cas de conflicte —com ara arran de l'empresonament, el 1396, dels missatgers dels jurats de València, que preparaven, juntament amb els consellers de Barcelona, sengles ambaixades al rei per denunciar la corrupció dels seus cortesans—,¹⁰ Eiximenis no dubta a denunciar les ingerències de la monarquia en les competències de la potestat civil. Com no havia dubtat pocs anys abans a criticar, en un text *ad hoc*, la tebior —denunciada en diversos fragments del seu *opus*— amb què l'Església contestava la proliferació de coronats que defugien l'acció de la justícia. El menoret va ser molt ben retribuït tant

l'Ajuntament de la ciutat. La carta de queixa de Joan I, escrita a Lleida el 17 de novembre de 1391, va publicar-la per primer cop Josep Coroleu el 1889 i l'han reproduïda també Rubió i Lluch (1908-1921: I, 372 n.), Girona (1910: 24), Roca (1929: 384-385), Renedo (introducció al *Dotzè* I/1, pp. XL-XLI) i Riera i Sans (2010: 27). Encara no un mes més tard, el 12 de desembre, el rei escrivia a Eiximenis i li expressava el seu «gran pler de la bona escusació que havets feta» (Riera i Sans 2010: 29).

8. Hi ha insistit recentment Xavier Renedo (en premsa b): «El paper dels principats en el *LA* com a defensors d'una obediència gairebé cega a les autoritats polítiques nega de forma bastant radical els principis de la doctrina pactista presentada en el *DC* [...], basada en la igualtat entre súbdits i senyors i en una obediència que depèn del compliment dels “pactes de pactizada senyoria”, i que es pot arribar a convertir en desobediència si el príncep els viola. [...] L'entrada en el joc polític de les jerarquies angèliques implica un canvi d'estratègia lligat a un canvi en la concepció del pactisme, un canvi força radical. Ho podem veure en les respostes que donen els àngels a una pregunta que la literatura religiosa i política medieval no va deixar mai de formular-se: per què Déu permet els mals governants? L'única resposta que es dóna en el *LA* a aquesta pregunta és que el mal govern és un càstig diví contra la conducta depravada i poc fidel del poble.» Vegeu també, més endavant, la nota 19.

9. Ho demostren els repertoris de manuscrits eiximenians publicats per Josep Maria Madurell (1968) i Josep Hernando (2007).

10. La carta, que reproduïx Riera (2010: 40-41), havia estat publicada en fotografia i transcripció per Martí de Riquer (*HLC*, II, 139). També l'ha reproduïda Martí 2002: 248-249. Brines (2018: 65-67) glossa l'episodi.

per les seves mediacions com per circumstàncies ben diverses. Jaume Riera i Sans (2010: XIX-XX) destaca que «més d'una quarta part dels documents del diplomatarí parlen de diners», i afegeix: «La canalització de diners cap a la butxaca d'Eiximenis és constant. No hi fa res que hagués fet vot de pobresa.»¹¹

2. *Del Regiment al Dotzè: un regiment de ciutats i un regiment de prínceps*

El pla del *Crestià*, exposat al pròleg general amb què arrenca el primer llibre, converteix el *Dotzè* en una secció ben definida d'una enciclopèdia de proporcions i continguts també prefixats. Amb la caiguda i la redempció formulades per la dialèctica agustiniana com a horitzó teòric, Eiximenis va voler desenvolupar, en tretze llibres, tres grans blocs temàtics: 1) «com lo cristià és per nostre senyor Déu posat en gran estament» (*Primer*); 2) «de l'hom cristià son decaïment, e en quina manera cau de l'altea del gran estament de cristianisme en què Déu l'havia apellat» (*Segon i Terç*); 3) «com l'hom axí caigut és, per la gran misericòrdia de nostre senyor Déu, rellevat e ajudat e reparat fort copiosament e piadosament, après que és caigut en sos pecats miserablement» (del *Quart* al *Tretzè*). El menoret dedicarà el *Dotzè* a la penúltima de les «deu ajudes principals que lo piadós pare, nostre senyor Déu, dóna a aquells qui són caiguts en lo pou de pecat e en les mans d'aquell cruel enemic nostre lo demoni». Es tracta d'analitzar «lo bon regiment de tota la cosa pública», una aproximació que interessa «a tots los senyors e a tots llurs súbdits, segons diverses formes e maneres de viure»

11. El pare Ivars va dedicar unes quantes pàgines al tema «Limosnas hechas a Eximénez por el Consejo y Jurados de Valencia» (Ivars 1989 [1921]: 61-74). En el Consell general celebrat el 31 de març de 1378 es va facultar els jurats perquè poguessin ordenar el lliurament d'almoines sense haver-ho de comunicar al Consell (p. 63). Cinc anys després, un document datat a València el 27 de juliol de 1383 ordena que es lliurin cinquanta sous a cada un dels quatre monestirs de la ciutat, «dels Frares Menors, de Preycadors, dels Agostins e del Carme», i cent sous «al reuerent e honest religios maestre Ffrancesch Exjmenez, frare Menor, per lurs pietances» (p. 68). Potser es premiava Eiximenis per haver lliurat el *Regiment de la cosa pública*, que el 28 de maig de 1384, com hem vist, ja estava «clavat en la taula del escrivà de la Sala»? El 22 de desembre d'aquell mateix any, 1384, s'aprojava la concessió de vint florins a Eiximenis «en alcuna remuneracio dels treballs e seruijs per aquell sostenguts e fets a la cosa publica de la dita ciutat, axi en ses preycacions solemnes, com en ordenar e fer alguns llibres e obres morals e theologals, a jnstruccio e jnformacio de bon cristianisme e de bon regiment, dels quals llibres hauem e tenjm trelladats alguns en la Sala de la ciutat» (p. 68; el subratllat és meu).

(ed. Hauf 1983: 40-41), i que, atesa aquesta amplitud temàtica, té un alt grau de complexitat.¹²

Eiximenis va dividir el *Dotzè* en dos volums¹³ que sumen un total de 914 capítols, amb continguts enormement variats.¹⁴ Per elaborar el primer volum (tractats 1-4), es va servir d'una línia cronològica molt marcada: comença parlant de les primeres comunitats humanes i, en acabat, analitza, des de diferents vessants, l'organització d'una comunitat coetània.¹⁵ Aquesta primera part, més aviat teòrica, es refereix, doncs, a la ciutat, al regne, a la cosa pública i a les relacions entre els poders eclesiàstic i civil. Al llarg del segon volum (tractats 5-8), de continguts més pràctics i atent al batec del present, el menoret estudia, d'una banda, l'exercici del govern per part del príncep i dels seus oficials i consellers, i, de l'altra, els vincles morals, jurídics, religiosos i familiars que conformen el teixit social, i ho fa des d'una doble perspectiva, natural i legal, heretada del *Communiloquium* del seu germà d'orde Joan de Gal·les. Tot i que no hi ha separacions netes, el *Dotzè* incorpora les tres branques de la filosofia moral: els quatre primers tractats concentren el contingut més estrictament polític, mentre que els quatre darrers tenen a veure més aviat amb l'ètica i amb l'econòmica.¹⁶

12. Per a Eiximenis, la política era alhora l'art més difícil i la més noble. Ho expressarà en el *Dotzè*, citant la *Regla pastoral* de sant Gregori («la pus difícil cosa del món és regir los hòmens»), i en el *Llibre dels àngels* («com ofici de regiment sia art la pus alta e la pus cara a Déu») (Renedo, en premsa b).

13. En els inventaris que contenen manuscrits del *Dotzè* s'acostuma a especificar si es tracta del volum primer o del segon. Per posar-ne un sol exemple, el repertori de Josep M. Madurell (1968) documenta dotze manuscrits de la primera i la segona parts del *Dotzè* (docs. 8, 10, 20, 25, 41, 45, 52, 57, 61, 73, 76 i 84). La referència més antiga data de 1423: es tracta dels volums primer i segon del *Dotzè* en possessió de Ferrer de Gualbes (doc. 8).

14. És molt encertada la síntesi que incorpora Nicolás Antonio a la *Bibliotheca Hispana Vetus* (1788), on es destaca precisament la varietat de continguts del *Dotzè*: «Crestià, sive *De regimènt de princeps, e de la cosa publica. Hoc est, Christianus, sive De regimènt principum & republica. Varium quidem opus & vastum, Theologico-politicum, doctum atque eruditum, & vere Christianum. In eo integrae tractationes de re publica & illius regimine, de principatu, de belli ducibus & de re militari, atque de optimo cive, ac civitatum prospere conservando statu, de mercaturae beneficiis, pluribusque aliis rebus ad publicam rem spectantibus comprehenduntur*» (tom II, llibre IX, cap. VII, p. 180).

15. Aquest va ser un model organitzatiu molt popular entre els autors escolàstics del XIII, els quals «wished to improve on the organisation of *auctoritates*. In his *Speculum historiale* (1254) Vincent of Beauvais followed historical order, beginning with the Creation» (Minnis 1988 [1984]: 154).

16. Per a una descripció sumària de cada un dels vuit apartats del *Dotzè*, elaborada per Xavier Renedo i David Guixeras, vegeu-ne la introducció (I/1, pp. xvii-xxxiv).

En el *Dotzè*, hi té un paper estructural la tesi —que remunta a Aristòtil a través de Tomàs d'Aquino, però té arrels veterotestamentàries— que la ciutat és l'agrupació natural dels homes que s'organitzen per viure en comunitat. El regne o la monarquia, per la seva banda, assegura o hauria d'assegurar l'estabilitat política i econòmica de les ciutats. Ni la ciutat ni el regne no són, per a Eiximenis, la *communitas perfecta*, i potser és per això que en el *Dotzè* no hi ha seccions de *regimine civitatis* o *communitatis* i de *regimine principum* perfectament delimitades. A la base d'aquestes interferències hi ha el pactisme, el compromís contret pel monarca de respectar els acords que ell mateix, o el fundador del seu llinatge, va subscriure amb els súbdits quan aquests, amb plena llibertat, el van escollir en el càrrec.

Seguint el model del *Communiloquium*, la primera intenció d'Eiximenis hauria estat començar el *Dotzè* amb un tractat en què es definia «què és cosa pública», un concepte més ampli que el de ciutat, atès que inclou els regnes, les ciutats, les viles o els castells. Aquest tractat, el nostre *Regiment de la cosa pública* (d'ara endavant *Regiment*), ja estava enllestit el 1383 i es va inserir dos anys més tard al *Dotzè* com a tercer dels vuit tractats de què consta.

Si llegim el *Regiment* com a obra autònoma, tal com van fer els lectors de l'edició incunable de Cristòfol Cofman (1499), veurem que està perfectament integrat en un corpus de reflexió política que s'emmiralla tant en la tradició dels textos de regiment de prínceps i de regiment de ciutats com en els compendis *ad usum praedicatorum*, plens a vessar d'*exempla* narratius que complementen les formulacions teòriques. Les fonts que més directament van influir en el *Dotzè* i en el *Regiment* són títols capitals d'aquestes dues tradicions: el *Communiloquium* i el *Breviloquium* del franciscà Joan de Gal·les, d'una banda, i el *De regimine principum* de l'agustí Gil de Roma, de l'altra.¹⁷

Eiximenis adreça l'enciclopèdia del *Crestià* a un lector urbà necessitat de formació doctrinal: el ciutadà és el seu lector ideal, i la ciutat, la diana de la seva teorització. L'estratègia compilativa permet a Eiximenis de canalitzar continguts que interessin tant la noblesa com la burgesia, els dos estaments que comparteixen responsabilitats de govern a la ciutat. Per bé que el menoret posa límits ben clars a l'intervencionisme reial, tan sols en el capítol 200 del *Dotzè*, i encara a través del filtre

17. Aquestes tres obres figuraven entre els llibres de la biblioteca d'Eiximenis. Vegeu Monfrin 1991 [1967]: 250, 254, 282 i 284.

profètic, qüestiona obertament la tesi —compartida per la major part dels autors medievals— segons la qual la supervivència de la *civitas* passa per la submissió a un organisme polític superior: el *regnum* o l'*imperium*, segons els casos.¹⁸ El concepte de *res publica*, que, com acabem de dir, incorpora tant la ciutat com el regne, i que Eiximenis tradueix sovint per *comunitat*, permet evitar possibles malentesos al preu de mantenir el discurs en un nivell d'escassa concreció política, més en la línia del moralisme gregorià que no pas dels tractats i els comentaris de filosofia pràctica. Més endavant desenvoluparé aquest punt, estretament relacionat amb la condició enciclopèdica del *Dotzè* i amb l'evidència que, com va deixar escrit Jordi Rubió i Balaguer (1984: 156), Eiximenis «no apareix [...] com un renovador, sinó com un conservador de la tradició, entestat a netejar-la i depurar-la dels seus vicis per reajustar-la a l'esperit cristià».¹⁹

Tots aquests elements compareixen a l'endrega del *Dotzè* a l'infant Alfons d'Aragó²⁰ i permeten calibrar els objectius politicomorals de l'obra, que aplegarà continguts propis dels tractats *de regimine princi-*

18. En un pla profètic —carregat d'ideologia—, Eiximenis recupera l'evolució natural de les comunitats humanes per afirmar que en els mil anys de pau de la fi dels temps no hi haurà monarquies. En aquest capítol, prou conegut, del *Dotzè* Eiximenis atribueix a una font segurament inexistent, «Lactàncius», la tesi que a partir de 1400 desapareixeran les monarquies —tret de la francesa, que continuarà, però, molt afeblida— i «tot lo món, per consegüent, serà partit e regit per comunes, axí com vuy se regex Florença, e Roma, e Pisa, e Sena e d'altres ciutats de Itàlia e de Alamanya» (*Dotzè*, cap. 200, ll. 30-32 [I/1, p. 428]). També són rellevants les paraules següents, on podem llegir entre línies una atzagaiada contra el comportament de la noblesa com a estament amb responsabilitats de govern: «Per què dien que lavors estaran sens perill en les comunitats e ciutats generoses e no generoses, car tots seran bons per la major part e cascú atendrá que faça tot bé segons l'estament a què Déus l'à appellat, e no curaran de al·legar generositat, axí com se faça en la primera edat del món» (*ibid.*, ll. 41-45).

19. Eiximenis no va ser mai un radical, però cal remarcar la diferència d'enfocament entre el *Dotzè* i el *Llibre dels àngels*, on els *exempla* de contingut polític no transmeten gaires missatges amenaçadors cap a l'*statu quo*. En el *Dotzè* hi ha una cinquantena llarga d'exemples que tenen com a centre de gravetat la deposició del príncep o de les autoritats polítiques. En tots els casos, els responsables de defensar les llibertats i els pactes municipals són ciutadans amarats de les virtuts cardinals, sobretot de la prudència i la fortalesa —o de la magnanimitat, una virtut molt propera—, capaços de suportar totes les penalitats en defensa del profit de la comunitat (Renedo, en premsa b).

20. Alfons IV de Ribagorça, dit el Vell (1332-1412), era senyor de Gandia (1359-1399) i marquès de Villena i comte de Ribagorça (1381-1412) quan Eiximenis va dedicar-li el *Dotzè*. Més endavant, el 1399, va adquirir els títols de duc de Gandia i comte de Dénia. Va ser candidat al tron de la Corona d'Aragó durant el compromís de Casp.

pum, d'una banda, i dels tractats *de regimine civitatis* o *communitatis*, de l'altra:

Per què, senyor molt alt e molt reverent, pensant jo com en aquesta part en especial pogués servir a la vostra senyoria, proposé que a la glòria del sobirà rey nostre senyor Déu, e après a servey vostre, e puys *a profit de la cosa pública qui us és comenada*, e per guanyar algun fruyt e mèrit a la mia ànima, vos ordenàs e us tramesés, e a la vostra providència singularment endreçàs lo present volum, *qui és de regiment dels prínceps e de comunitats*. (*Dotzè*, Preàmbul, ll. 15-21 [I/1, p. XLIX]; el subratllat és meu)

Eiximenis ofereix el *Dotzè* a l'infant Alfons d'Aragó per dues rons, com a mínim: en primer lloc, perquè, com a governant, hi trobarà estratègies i normes d'actuació; en segon lloc, perquè el menoret ha volgut que l'obra «us alagràs caucom, e us ajudàs a supportar vostres treballs» (ll. 21-22 [I/1, p. XLIX]), potser en referència al llarg empresonament —del juliol de 1370 al gener de 1392— d'Alfons el Jove, fill de l'infant, a mans d'Eduard de Woodstock, el Príncep Negre. La *captatio benevolentiae* continua dient que el *Dotzè* proporciona «doctrina e llum en les carreres espirituals e en los temporals negocis»; la finalitat de l'obra és fer a mans del governant les eines bàsiques que conduixin la seva gestió pel camí recte de la justícia i la moral:

esper en la misericòrdia del Príncep sobiran que [l'obra] us darà sovín al cor gran alagria, e a l'enteniment clar lum a tractar e finir vostres alts e molts negocis; e us ajudarà molt a viure en repòs e a desempatxar-vos leugerament de molts càrrechs temporals e faenes. (ll. 42-45 [I/1, p. L]; el subratllat és meu)

El *Dotzè* incorpora una projecció eutrapèlica («us darà sovín al cor gran alagria») als beneficis derivats de l'orientació moralitzant i exemplar que acosta el text d'Eiximenis, en part a través de les seves fonts llatines, a la literatura de regiment tan preuada per Alfons el Vell i tan ben representada a la biblioteca privada del poeta Pere March, que va ser-ne lloctinent durant més de quaranta anys.²¹ El volum es tancarà amb una nova endreça a l'infant i una segona *captatio benevolentiae* en

21. Es tracta dels trenta-set volums, amb un clar predomini de la literatura moral i espiritual, que es relacionen en un document de l'inventari dels seus béns subhastats. Vegeu Cabré 1993: 38-43 i també, més endavant, la nota 44.

què Eiximenis es disculpa per les mancances que pugui tenir un text que no és d'especialista: «si defalliments hy trobats, sien imputats a la mia ignorància, qui no és practica en regiment de ciutats ne de gens ne en armes ne en les coses aquí damunt tocade» (*Dotzè*, cap. 907, ll. 20-22 [II/2, p. 540]).²²

El pensament polític eiximenià es reconeix sobretot quan la ciutat és al punt de mira de la seva ploma. Tot i les generalitzacions de la lletra dedicatòria, en el capítol quart del *Dotzè* el mestre franciscà atribueix a la «ciutat material» la condició de tema principal del llibre, adreçat tant als «regidors» com als «ciutadans» en general:

tractarem en aquest present libre, que és lo *Dotzèn libre del Crestià*, de la ciutat material d'aquest món, car ab la ajuda del nostre Salvador aquest libre darà gran endreçament als regidors de les ciutats presents de bé regir-les; e als ciutadans de bé obehyr a ells e de seguir les leys e doctrines ací posades per a tots. (*Dotzè*, cap. 4, ll. 31-35 [I/1, p. 9])

Eiximenis comença el *Dotzè* amb una història de les ciutats que arrenca de les primeres comunitats humanes, i entronitza l'urbs —sempre que estigui ben gestionada— com una entitat política autosuficient i íntegra, una mena de corrector moral complementari de l'àmbit privat.²³ Es tracta d'un esquema tradicional propi de les històries del món, com ara la *General estoria* d'Alfons el Savi. Tal com es desplega en el *Dotzè*, aquest esquema té una lectura clarament política: en la història abreujada de la cultura que llegim en el tractat inicial, les ciutats es funden a la primera edat del món, mentre que els regnes apareixen a la segona. Aquesta lectura política es reforça amb la profecia del capítol 200, on llegim, tal com acabem de veure, que a la fi del món, a l'època del quiliarisme, la situació es repetirà amb la desaparició dels regnes i la supervivència de les ciutats.

22. Fixem-nos en aquest «regiment [...] de gens», que equival sens dubte al «regiment de comunitats» de l'endreaça del *Dotzè*, però que potser subratlla el decantament eticomoral, més que no pas estrictament polític, de l'obra.

23. La tesi aristotèlica que l'home és per naturalesa un animal polític o social, represa per Tomàs d'Aquino amb la fórmula «naturale est homini vivere in societate» (*Summa theologiae* III, 1, 1), implica que la comunitat política és lògicament anterior a la família, de la mateixa manera que el tot és anterior a les parts. Sobre la importància d'aquesta idea, vegeu Briguglia 2015: 8 i seg. En el capítol 45 del *Dotzè*, que cito més endavant, Eiximenis afirma que «congregació domèstica és primera que congregació civil». No hi veig contradicció amb la tesi d'Aristòtil: el menoret es refereix al comportament dels ciutadans, que, si no és exemplar en l'àmbit domèstic, difícilment ho podrà ser en el civil.

Eiximenis enllaça la història de la ciutat amb la història de l'imperi, és a dir, la *translatio imperii*, i relaciona l'evolució dels sistemes de govern amb la *translatio studii* per demostrar que les ciutats són l'única garantia de progrés comunitari i personal. Aquest esquema connecta estretament amb la divisió tripartida de la filosofia pràctica aristotèlica —ètica, econòmica i política— i, a través d'aquesta, amb l'educació moral de l'individu. En el capítol 26 del *Dotzè*, Eiximenis enumera els cinc tipus de correcció que conviuen dins la ciutat: dels pares, dels parents, dels amics, de la comunitat i dels murmuradors. En aquesta relació es passa de l'àmbit estrictament domèstic al familiar, i del familiar al civil o urbà: de l'ètica a l'econòmica, i de l'econòmica a la política.

Tant la família com la ciutat són una *congregació*, concepte que en llatí medieval, com va posar en relleu Pierre Michaud-Quantin, és un sinònim de comunitat, religiosa o política (Renedo, en premsa b). El terme congregació es va fer servir en textos medievals per designar una comunitat política dotada de personalitat jurídica per a la defensa dels drets dels seus membres, és a dir, una comunitat política autònoma, i és en aquest sentit que l'usa Eiximenis en el capítol 69 del *Dotzè* quan afirma que la ciutat és «una comunitat de gents ajustades e vivents sots una mateixa llei, e senyoria e costumes».

La definició de ciutat que proporciona aquest capítol 69 del *Dotzè* ens ajuda a situar els fonaments teòrics del *Regiment*.²⁴ Segons Eiximenis, la ciutat és una «congregacio concors multarum personarum» o «congregació concordant de moltes persones» (*Dotzè*, cap. 69, ll. 14-17 [I/1, p. 150]), una afirmació que coincideix amb la del *Regiment*, quan es presenta la «concordia e unitat» com a primer fonament de les comunitats polítiques, i també amb la definició del concepte de cosa pública que es pot llegir en el primer capítol del *Regiment*, quan s'assenyala que «ligament de quascuna bona comunitat haja a ésser unitat e benvolença dels habitants».

El tercer element de la definició de ciutat, segons el capítol 69 del *Dotzè*, és «ad invicem participancium», que Eiximenis tradueix com a «moltes persones participants, e tractants e vivents ensems» (*ibid.*, ll. 15 i 17). El que Eiximenis desenvolupa en aquest punt es podria definir com una extensió de la concòrdia de l'àmbit de la política a la resta d'àmbits de les relacions urbanes: l'econòmic, el social, el familiar i fins i tot el religiós.

24. És una definició extensa que Xavier Renedo (en premsa b) ha analitzat detalladament. N'ofereixo un resum.

El quart element de la definició de ciutat és el sintagma «bene composita» o «bé composta» (*ibid.*, ll. 15 i 18), que vol dir que la ciutat ha d'estar ben ordenada i endreçada en tres aspectes, que Eiximenis presenta amb una divisió rimada pròpia del món de la predicació: l'espiritual, amb la presència d'eclesiàstics honestos i eficaços; el temporal, amb bones lleis i, per últim, el material, amb una bona disposició urbanística en què es recuperen formes de l'antiguitat clàssica (Renedo, en premsa b).

Pel que fa a les tesis que Eiximenis defensa en el *Dotzè*, la més significativa és sens dubte l'origen paccionat del poder polític. Al principi del temps, quan, després del pecat original, es van constituir les primeres comunitats o congregacions polítiques, els seus habitants van establir amb els reis una sèrie de «pactes de pactizada senyoria» que eren beneficiosos tant per al rei com, sobretot, per a la cosa pública. Si el rei trencava el compromís contret amb els seus súbdits, la ciutat tenia no només el dret, sinó també el deure de fer arribar les seves queixes i les seves reclamacions al rei a través de les corts o d'una instància superior, com ara el papa o l'emperador. I en el cas hipotètic que el rei no en fes cas i s'entossudís a mantenir la mateixa acció política, les comunitats, segons la versió del pactisme que es defensa en el *Dotzè*, estaven autoritzades a engegar un procés de deposició del rei, en què fins i tot es deixa una porta oberta al tiranicidi (Renedo, en premsa b).²⁵

El menoret escriu en una època de crisi marcada per la col·lisió entre les competències del poder municipal i les del Consell reial, i té molt d'interès a definir els àmbits d'actuació de cadascun i, sobretot, a denunciar les arbitrietats dels consellers del rei.²⁶ Eiximenis exigeix al

25. Estic substancialment d'acord amb Jean-Pierre Barraqué (2008) quan afirma que Eiximenis no desenvolupa en cap cas una teoria de la sobirania popular, tot i que les seves afirmacions semblen anar en la mateixa línia dels juristes —Baldus és qui va arribar més lluny— que, als segles XIV i XV, consideren que els drets de la comunitat són inalienables i el rei és simplement un procurador que no pot lesionar les comunitats que dirigeix. «Si cette piste n'est pas exploitée c'est parce que Eiximenis préfère porter son analyse sur le sort à réserver au mauvais prince», afirma Barraqué (2008: 549), per a qui el menoret és «homme de théorie plus qu'homme d'action» i té un pensament elitista i oligàrquic. Per aquesta raó li és gairebé impossible formular les modalitats concretes del poder polític i de la deposició del sobirà. La seva reflexió té, en canvi, un sentit més pràctic quan aborda els problemes del govern de la ciutat, a instància dels jurats de València. La ciutat és, per damunt de tot, un lloc d'intercanvi i de contractes; també és «un lieu d'exercice politique particulier qui baigne dans une ambiance pactiste» (Barraqué 2008: 555).

26. Martí de Riquer (*HLC*, II, 365-368) ja va deixar escrit que aquesta és la clau de volta ideològica del *Dotzè* i, per damunt de tot, del *Regiment*, i en va subratllar la relació directa amb les vicissituds de la política contemporània. Riquer es fixa en els capítols 8 i 11 del *Regiment*, en els quals Eiximenis evoca la figura de «los prínceps passats» com a

rei que respecti els compromisos adquirits a les Corts i dona un ampli marge de maniobra a les oligarquies urbanes en cas que el rei incompleixi els pactes; l'exemple més contundent el tenim en el capítol 578, on l'episodi real protagonitzat per Francesc de Vinatea es presenta com a model de fortalesa, una virtut necessària en el bon ciutadà.²⁷ L'aposta eiximeniana no es feia en el buit, atès que la constitució de la Corona d'Aragó es basava en la doctrina jurídica pactista almenys des del segle XIII i que els actes de cort hi fan referència constantment.

El pactisme té, doncs, importants precedents feudals i arrela en una convicció formulada per autors cristians de vella data: la idea que el rei governa més que no pas regna, perquè, com assenyala Senellart (1995: 40-42) comentant un passatge de les *Etimologies* (IX, 3) d'Isidor, «son titre dépend de la rectitude de ses actes».²⁸ Aquesta concepció tradicional es podia enriquir sense cap problema amb el model de comunitat proposat per la *Política* d'Aristòtil; un model que s'adequava a les formes de vida social de la baixa Edat Mitjana, «in which the crucial issue is not the insistence on the rights of the individuals but the definition of individuals precisely in terms of their participation in the collective entity» (Quillet 1988: 525).

Eiximenis reformula el pactisme a partir de l'escotisme i des d'una perspectiva que en el fons no és gens aristotèlica; en la línia, per posar-ne un exemple, de Brunetto Latini.²⁹ Ens trobem davant d'un cas

contrapunt positiu dels que governen «en lo temps present», i afirma: «No crec del tot aventurat relacionar aquesta actitud pessimista amb les corts de Montsó celebrades aquell mateix any 1383, on el rei Pere el Cerimoniós hagué d'escollar les protestes contra els abusos i les traïcions que hom imputava al seu consell i al seu fill el duc de Girona (el futur Joan I)» (*HLC*, II, 368). Les corts de Montsó es van convocar amb l'excusa de fer front a la rebel·lió de Sardenya, però l'objectiu real era tractar de les extorsions i la injustícia en la gestió dels consellers reials (Albert & Gassiot eds. 1928: 52-56). S'hi va exigir el sanejament de l'administració. La mort del rei, el 5 de gener de 1387, «sorprengué el país en un estat de desgavell absolut» (Gubern 1955: 63).

27. Sobre la figura de Francesc de Vinatea com a ciutadà ideal, vegeu Renedo 2009 i també, més endavant, les notes 79 i 80.

28. El pactisme eiximenià intenta conciliar les dues teories del govern que, segons Walter Ullmann (1983: 15), resumeixen la història de les idees polítiques a l'Edat Mitjana: la teoria ascendent (el poder resideix originalment en el poble, que pot depositar el rei) i la descendent (Déu delega el poder en un sol governant). Antony Black (1992: 164) posa en relleu la notorietat del pactisme catalanoaragonès en el context europeu, així com les seves arrels feudals: «What people said they would contribute, they must; what the king said he would perform, he must. This contractual component in parliamentary arrangements, which became most prominent in Catalonia and Aragon, developed out of what we may justly call the feudal ethos.»

29. Xavier Renedo (en premsa a) estudia dos possibles orígens de la teoria de l'origen

ben clar d'utilització de l'aristotelisme com a llenguatge, però no pas com a doctrina.³⁰ El llenguatge de la filosofia política d'Eiximenis és fill del naturalisme aristotèlic i aprofita materials dels comentaris escolars, de vegades plenament autònoms respecte de la teoria politicomorral cristiana, d'arrel patristica.

A diferència d'altres hereus de la filosofia política aristotèlica —Gil de Roma, per exemple— que escrivien al dictat d'un monarca, Eiximenis no va voler confondre mai la naturalesa del *regnum* i la finalitat del *regimen*. El menoret no redactava un mirall per encarrilar les aspiracions de cap príncep, sinó que adreçava el seu text a un públic de burgesos i nobles amb aspiracions de govern i ambicionava una síntesi doctrinal capaç de conciliar la novetat aristotelicotomista amb els arguments de la tradició agustiniana, d'una banda, i amb l'enfocament moral de Gregori Magne, de l'altra. L'objectiu d'Eiximenis és proporcionar una bona educació cristiana a les classes dirigents, perquè la política no pot ser una activitat descristianitzada. El menoret té present la definició agustiniana del govern com a instrument de disciplina per a la salvació dels homes: la teoria eiximeniana de l'origen del poder polític en situa el naixement fora del paradís, després de la caiguda. Eiximenis no so-

contractual del poder, una de matriu franciscana i una altra de matriu laica, amb una forta vinculació amb el pensament polític comunal italià, i ressegueix les connexions d'aquesta segona teoria amb la lletra del *Dotzè*. Les tesis d'Eiximenis tenen molt a veure amb «una tercera via, d'inspiració ciceroniana, però adaptada al cristianisme», que al llarg de l'Edat Mitjana va complementar els models agustiniana i aristotelicotomista de l'origen del poder. Segons aquest tercer model, estudiat per Cary J. Nederman (1988), l'home no és per naturalesa un animal polític, com sostenia Aristòtil, però el poder de la paraula, de la raó i de la persuasió —dues facultats naturals— van despertar en l'home la voluntat de viure en societat. Brunetto Latini, un dels autors medievals que van difondre el model ciceronià, afirma que el domini de la paraula i la persuasió és una qualitat imprescindible en el governant: «la pus alta sciència a governar ciutats sí és retòrica, ço és sciència de parlar; car si parlar no fos, ciutat no fóra, ni negun stabliment de justícia ni de humana companyia» (*Llibre del tresor* III, 1, 2 [vol. IV, p. 6]). Les idees d'inspiració ciceroniana semblen bategar darrere d'aquest fragment del *Llibre dels àngels* (III, 10) on Eiximenis fa una formulació del pactisme que emfasitza la importància de la paraula sàvia, en aquest cas per part dels consellers: «aquells qui primerament elegiren reis en lo món no's posaren simplement en llurs mans, pensant que los reis poden errar així com los altres. E, majorment com regiment de poble sia art sobiranament difícil, per tal los electors los ligaven per lleis e patis jurats e'ls subjugaven a consells grans e fort madurs de grans savis hòmens» (la cursiva és meua).

30. Ho expressa amb contundència Gian Luca Potestà (2010: 163): «Eiximenis è pienamente nel flusso di questa corrente di modernizzazione aristotelizzante del linguaggio politico.» En seria prova suficient allò que diu tocant a les raons que expliquen el naixement de les ciutats: la necessitat dels contractes, dels intercanvis comercials i dels mercats, de la compra i de la venda de productes.

REGIMENT DE LA COSA PÚBLICA

REGIMENT DE LA COSA PÚBLICA
ORDENAT PER LO REVERENT MESTRE FRANCESCH EIXIMENES

LA LETRA QUE L'ACTOR DEL LIBRE TRAMET
ENDREÇANT AQUELL ALS JURATS DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA.
E AQUEST ÉS LO PROHEMI

Molt savis, honorables e reverents senyors en Bernart Malet e en Bernart de Gurb, per los generosos; en Pere Johan, en Jacme Romeu, en Berenguer de Rojals e en Jacme Marrades, per los ciutadans, jurats de

1-3. És probable que no siguin d'Eiximenis alguns dels cinc títols interns que encapçalen els diferents apartats de l'epístola proemial, però aquest primer sí que sembla de l'autor. En el pròleg general del *Crestià* llegim «que l'actor d'aquest libre és estat, après Déu, [...] frare Francesc Eiximenes» (ed. Hauf 1983: 36; la cursiva és meua). El menoret hauria volgut seguir l'exemple de Vicenç de Beauvais, que a l'*Speculum maius* introdueix amb el mot *actor* les seves pròpies opinions o les dels doctors moderns, per distingir-les de les dels *auctores* antics, autoritats en sentit propi (Minnis 1988: 157-158).

4. *Molt ... senyors*: Eiximenis encapçala algunes endreces amb la fórmula *senyor molt alt*, que trobem fins a sis vegades a la dedicatòria del *Dotzè* (I/1, pp. XLIX-L) i també a la carta a l'infant Martí sobre el regiment de Sicília (Rubió i Lluch 1908-1921: II, 399-403; Martí 2002: 244-248; Riera 2010: 30-34). La documentació epistolar medieval proporciona nombroses ocurrencies de la parella *honor e reverència* i dels adjectius que en deriven, però l'estilema més habitual en la correspondència civil i política és la combinació dels dos primers adjectius substantivats, *savi/s* i *honorable/s*. L'adjectiu *reverend/s* és la solució natural quan el receptor pertany a l'estament religiós. Vegeu-ne exemples valencians als documents publicats a Carreres Zacarés 1930 i a les missives 9, 27 i 123 de Rubio Vela 1985.

4-6. L'any 1383 un terç dels regidors municipals eren nobles; els altres dos terços, ciutadans. Els dos regidors de l'estament generós eren Bernat Malet i Bernat de Gurb. Trobem quatre persones de cognom Malet a les nòmines veïnals de 1368-1369 i 1373 (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1997), però cap no es diu Bernat, i tampoc no hi trobem documentat el cognom Gurb. «Bernardus Maleti» va ser jurat el 1379 (Rubio Vela 1984: 185), i un Bernat de Gurb apareix en la relació de censataris de l'hospital d'en Clapers durant l'exercici 1384-1385 (Rubio Vela 1984: 251). Els quatre ciutadans regidors eren Pere Joan, Jaume Romeu, Berenguer de Rojals i Jaume Marrades. Romeu devia ser una persona de la màxima confiança d'Eiximenis, atès que, a petició del menoret, l'any 1395 va hostatjar a casa seva la comtessa de Prades, Sanxa Ximenes d'Arenós, fins que no va arribar la llicència del Papa que li permetria ingressar al monestir de Santa Clara (Izquierdo 2010). Pere Joan, administrador de l'hospital d'en Clapers els anys 1384 i 1385, podria ser el mateix jurat a qui Eiximenis dedica l'obra. El càrrec d'adminis-

València; frare Francesch Eximènec, de l'orde dels frares menors, lur humil servidor en Jesuchrist, honor tostemps ab deguda reverència en aquell mateix Senyor qui per salut de la cosa pública morí, ab sobirana caritat, en l'arbre de la sancta vera Creu.

SEGUEIX-SE LA LETRA

Senyors meus molt reverents,

Lo transcendent e molt alt legat del costat de Déu lo pare, e cap de tot cristianisme, Jesucrist, forma e exemplar perfet de tota virtut e de la nostra vida, jatsia scampàs generalment la copiosa misericòrdia de aquella sua sagrada doctrina que eternalment, per generació natural, havia rebuda de aquella font de Déu lo pare, emperò molt pus altament e pus copiosa e pus amigablement la revelà e la buydà en aquells flums apostolicals, ço és en los sants apòstols, en quant a ells havia a venir lo regiment de tota la cosa pública crestiana, de la qual ells, après lo dit gloriós cap nostre, foren specials e primers fun-[a1v]dadors. Del qual acte, axí com de infalible document e magisteri irreprehensible, concep la mia ignorància e veu que aquells qui regiment tenen de la comunitat singularment e en special deu ésser dada lum, via e manera de aquella bé e sàviament governar, regir e mantenir, com en aquells stiga principalment la salut del poble e sien als altres proposats axí com specials spills e, no-res-menys, axí com a senyals als quals tiren tots los populars ballesters sagetes.

15 misericòrdia] ma r

trador no tenia retribució econòmica i es concedia exclusivament a persones que gaudien d'un elevat prestigi social (Rubio Vela 1984: 113 n. 15). Un Berenguer de Rojals, «conciutadà nostre e clavari de la pecúnia», apareix esmentat en un document de 27 de juliol de 1383 que transcriu el pare Ivars (1989 [1921]: 67-68). Pel que fa al monopoli polític i comercial dels Marrades, vegeu Narbona 1992: 487 i seg.; 1995: 17-55.

8. *honor ... reverència*: vegeu la nota a l. 4.

9-21. Eiximenis situa l'opuscle sobre el regiment polític en la perspectiva escatològica de la història de la salvació, tal com farà dos anys després en els primers capítols del *Dotzè*.

15. *misericòrdia*: tots els editors han mantingut l'error *ma* de l'incunable (l'exemplar de tipografia devia dur l'abreviatura del mot i no se'n va llegir la titlla). Tant el substantiu *misericòrdia* com l'adjectiu *copiosa* són recurrents en textos sobre la fundació i el regiment de la cosa pública. Vegeu, per exemple, *Dotzè*, cap. 6, ll. 27-29: «La subirana pedra angular, qui és Jhesucrist, vulla per sa misericòrdia fundar aquesta ciutat en si mateix, a glòria del seu nom e a salvació d'aquells qui ací habitaran e conversaran» (I/1, pp. 12-13).

Per què, senyors meus molt savis e reverents, concebent e vehent yo a ull en aquest present temps, qui és l'any de la incarnació del Salvador mil CCC LXXXIII, lo gran zel, fervent volentat, pura intenció e sanct propòsit qui en vosaltres és a saviament e profitosa regir la cosa pública de la dita ciutat de València, a glòria del nostre Redemptor e conservació del millorament de la dita ciutat, e a dejectió de aquell fill de perdició Mafomet, al qual per misericòrdia de Déu ella és stada novellament tolta per lo molt alt senyor rey en Jacme, de gloriosa recordació, ça atràs rey d'Aragó; per rahó de açò proposé a la vostra reverència presentar aquest poquet tractat, compost dels grans pares passats a regiment de la cosa pública; no que ell sia mester a vosaltres, mas, com diu la Scriptura: «Dada occasió al savi, ja pus saviament proceeix.» Axí pens yo, senyors meus, que, vist ací ço que los grans pares passats han ordenat al regiment de la cosa pública, que darà a vosaltres occasió de veure pus aptament en lo vostre bon regiment, lo qual veig que executis, per gràcia de Déu, ab gran affectió, cura e diligència. Supplich, emperò, senyors meus molt reverents e savis, que aquest poch [a2r] tractat sia tots temps suposat a la vostra correctió e saviesa, e de tots aquells qui ab veritat e per bon zel hi vullen res smenar.

E parlant tostemp, senyors meus molt reverents, ab correctió de la vostra saviesa, veig que vosaltres en special, regidors de aquesta noble ciutat, devets més saber que altres del regne posats en semblant offici

47 special] specials r

37/40. *grans pares passats*: cf. *Dotzè*, preàmbul, ll. 38-41: «E per ço, molt alt senyor, supplich a la vostra reverència que us plàcia acceptar e pendre aquest poch servey, devallat dels tresors de nostre Senyor Déu, e cullit ab gran musa e affayn dels *dits e fets dels grans pares* e dels nomenats senyors, filosofos, doctors, cavallers e sants prínceps *passats*» (I/1, p. L; la cursiva és meua).

38-39. Prov 9,9: «Da sapienti occasionem, et addetur ei sapientia.»

43-45. Aquesta fórmula fa tot l'efecte de ser una *captatio benevolentiae*. Eiximenis es devia voler guanyar el favor dels regidors de la ciutat que l'acabava d'acollir, tots els quals pertanyien a llinatges molt arrelats al govern municipal de València.

47-48. *vosaltres* ... *regne*: aquests mots s'han de relacionar amb altres fragments de l'epístola proemial —i del *Dotzè*— que insisteixen en la superioritat política i econòmica de la capital respecte de les altres poblacions del regne de València; una preeminència apuntalada ben d'hora per les rúbriques forals que, a mitjan segle XIII, atorgaven a la capital un vast terme jurisdiccional de més de 600 quilòmetres quadrats i concedien als seus habitants la llibertat total de pastures en qualsevol part del territori regnicola. Vicent Baydal (2017) analitza l'evolució legal d'aquesta relació, sovint tibant, entre la ciutat de València i les poblacions del regne. Agustín Rubio Vela (1985) recull diverses cartes dels jurats de València on es fa servir la fórmula del cos místic, un concepte teològic que s'aplica, amb un sentit econòmic, a la simbiosi entre ciutat (cap) i regió (membres) «per justificar un domini de fet d'aquella sobre aquesta» (p. 28).

atendre e treballar en vostre regiment e contínuament vetlar ab gran diligència. E açò per les següents xx rahons.

Primerament, per servir netes les vostres consciències sobre los grans e molts sacraments que havets fets al començament de vostre offici.

Segonament, per les grans distribucions e administracions dels emoluments e receptes de la cosa pública qui us són en comanda, a qui molts tenen l'ull ubert què's fan e n'amarien més les errades que les avengudes.

Terçament, per la multitud dels negocis que havets a spatjar.

Quartament, per les diferències de diverses gents ab qui havets a tractar, car havets en special, més que altres jurats del regne, molt a partir ab cavallers, e ab nobles e ab persones de paratge e de honor, les quals vos cové a sostenir e a tractar segons lur stament.

Quintament, car sots en la frontera del regne, per què us cové, qui per guerra qui per pau, atendre a molts perills qui's porien sdevenir per moltes guises.

Sisenament, sots mesclats ab diversos infells, de què's poden sdevenir innumerables perills a la cosa pública, per rahó de la qual cosa fa mester que lo nom de aquell malvat Mafomet no permetats per res honrar públicament a ells, per tal que Déus no sia aïrat contra [a2v] vosaltes ni contra la terra. Axí mateix, fa mester que los cullerats hi sien perseguits fins a la mort, e aquells qui'ls favorejen ací mateix en la terra.

64 poden] podeu r 65 pública] publica r

54-55. *a qui molts tenen l'ull ubert*: a propòsit de la fortalesa, virtut necessària en els ciutadans que aspiren a ser ben governats, Eiximenis afirma en el *Dotzè*, cap. 54, ll. 38-41: «E deuen-la tots ensenyar e haver per tal que los regidors se pensen que *tots han l'uyll hubert* a lur regiment, e que tots són aparellats d'ensenyar e de publicar lurs deffalliments, si no's guarden de errar» (I/1, p. 119; la cursiva és meua).

55. *les avengudes*: 'els encerts'.

66-67. Qüestionant-ne l'autenticitat, Wittlin (1993: 454) opina que l'epístola proemial contradiu el capítol 169 del *Dotzè*, que cita els capítols «Iudaeis» i «Consuluit» del decret *De Iudaeis* (*Decretals* V, 6 i 7), els quals, fent referència als sarraïns, «manen "que'ls deu hom lexar fer lurs solemnitats"». Em sembla que no hi ha contradicció. Eiximenis reconeix que els musulmans han de poder celebrar els seus oficis religiosos, però també remarca que no s'ha de permetre «en alt loch pujar lurs alfaquins o altres per loar o exaltar lo nom de lurs déus estranys» (*Dotzè*, cap. 836, ll. 37-38 [II/2, p. 372]). Els musulmans, doncs, han de poder fer els oficis, però els han de fer en privat i de forma discreta, mai «públicament». Agraïxo a Xavier Renedo que m'informés de la rellevància d'aquest fragment.

68-74. Les Corts Generals de Sant Mateu van començar el 1367 i es van prorrogar a València (Gubern 1955: 175). El privilegi LXXVII castigava amb la pena capital el crim de collera o delictes de plagi (Candela 2003-2006: 82 i n. 54). Dos dels regidors a qui Eixi-

E fa mester que, per seguretat de la terra, no permetats que los moros 70
hajen ne porten nengunes armes offensives per res que sia en lo món,
car axí és proveït per privilegi feyt en cort general celebrada a Sanct Ma-
theu, que tot hom se pot pensar que si los altres moros se mouen, que
aquests de la terra sa part hi faran.

Setenament, car havets a entendre a la mar axí com a la terra, e axí 75
per amichs a favorejar com per enemichs qui no us noguen.

Huytenament, car havets a governar molt poble, e d'aquell hi ha
molt ajustadiç de diverses terres, per la qual cosa és gran dificultat
ha unir a les leys de la terra.

Novenament, car havets-vos a regir per furs specials vostres, los 80
quals vosaltres devets principalment mantenir e deffendre e fer servir.

Deenament, car com hajats molt poble ajustadiç, axí com dit és, co-
vé que aquell suportets e ajudets, com aytal gent sia comunament pobra
e deserta en béns temporals.

Onzenament, car com gran part del dit poble no sia natural, axí com 85
dit és, ne sia per açò molt rich, per tal lo fa pijor regir, car és abans sco-
mogut e, aytant com menys ha a perdre, és pus disposat a fer avolot als
majors e als regidors si en res los toquen.

Dotzenament, car com la ciutat sia encara quasi morisca, per la no-
vitat de sa presó, per tal vos cové vetlar que's repar en murs e en valls, e 90
en carreres e [a3r] en places, e'n cases e en armes, en guisa que pertot hi
aparexcha ésser lo crestià regiment e les cristianes maneres.

Tretzenament, car com la dita ciutat sia novellament cristiana, axí
com dit és, per tal cové que sovín ajudets a edificis ecclesiàstichs,

menis va dedicar el *Regiment*, o potser familiars directes d'aquests regidors, havien par-
ticipat activament en la lluita contra la pirateria islàmica: així, l'11 de desembre de 1377
Jaume Romeu, «onrat ... ciutadà», demanava gratificació pels serveis prestats en una in-
cursió antibarbaresca; aquell mateix dia Jaume Marrades i Jaume Rigolf proposaven a
l'assemblea comunal que aparellés una galera lleugera per entrar en cors amb els moros
(Díaz 1993: 122).

76. *per amichs a favorejar*: l'estructura sintàctica de la clàusula de finalitat no és es-
tranya a l'*usus scribendi* d'Eiximenis; Bastardas 1979 n'analitza els orígens i la fortuna.

78/82. *ajustadiç*: el sentit de l'adjectiu, 'gent que s'arplega de diverses bandes', es fa
explícit a la l. 85: "com gran part del dit poble no sia natural".

82-88. La caritat pública és una obligació política que ha de satisfer el *rector* cristià
per fomentar la cohesió social i evitar la revolta dels desafavorits. Vegeu aquesta mateixa
idea més avall, cap. 3, ll. 3-7.

89-92. El proemi proposa la cristianització de la morfologia urbana de la ciutat de
València, que es va fer realitat en vida d'Eiximenis, i potser per influència seva (Potestà
2010: 165-166; Falomir 1996: 80-85).

95 axí com són fer sglésies e monestirs, e lurs ornaments, e a satisfer a religiosos més que altra ciutat del regne.

Quatorzenament, com la dita ciutat haja rebudes de nostre senyor Déus grans gràcies specials, e rebrà tots jorns més que altra ciutat del regne, per tal cové que regonegats pus sovín Déu e li façats fer bells officis e grans profesons e solemnitats. E no-res-menys havets a fer grans caritats públiques e almoynes secretes a molta sancta persona de vergonya qui Déus hi ha posada, per mèrits dels quals nostre senyor Déu vos fa los dits benifeys grans.

105 Quinzenament, car la terra aquesta produeix los hòmens aguts e subtils e enriquats, per què fa mester de anar pus avisadament en tots sos fets a aquell e a aquells qui entre tals han a tenir regiment.

Setzenament, car la terra aquesta e ciutat és de si mateixa fort delitosa, per què y concorren molts hòmens leugers e de poca valor e molta fembra aredoladiça, e hi ha moltes persones que volen fer a lur guisa e-s prehen prou, e que volen tenir stament; e per los nobles e cavallers que hi habunden, e per les terres stranyes que hi són prop, per tal hi ha molts a qui no plau molt treballar, ans fan vila tots jorns stants occiosos. Per què, [a3v] per totes aquestes coses e per moltes d'altres qui damunt són tocades e s'an a tocar davall, cové que en aquesta ciutat haja sovén grans bregues e grans naffres, e sovén morts de hòmens, e per consegüent grans crims per los quals los regents han a portar grans afanys e treballs.

Desetenament, car havets en la ciutat de diverses officis de senyor més que en altres terres del regne, e ab cascuns havets a departir e a ve-

95-96 religiosos] religiosos r 108 molts] molt r 114 s'an] fan r

100-103. Eiximenis es referirà diverses vegades, en el *Dotzè*, a la funció social dels pobres vergonyants, que han estat posats per Déu al cor de la societat urbana per afavorir-ne la resposta caritativa, socialitzadora.

108-110. Un dels temes recurrents del volum polític del *Crestià* és la condemna dels qui «volen tenir stament»: ciutadans que aspiren a un ascens social que els assimili jurídicament als nobles i als cavallers. Les aspiracions a la vida ociosa —insisteix Eiximenis— són contràries a l'ètica del treball. A la València de final del segle XIV, els títols honorífics ja no són categòrics: molts ciutadans, especialment els juristes, s'intitulen *mossèn* o *generós*, i tant ciutadans com nobles s'apliquen el terme *honrat*. Les activitats econòmiques dels dos grups «apenas si se diferencian» (Narbona 1989: 94).

117-120. A la segona meitat del XIV les tensions entre els regidors de València i els oficials reials —probablement inclosos en la categoria dels «officis de senyor»— van ser constants. La correspondència municipal publicada per Agustín Rubio Vela és rica en exemples d'abusos comesos pels oficials de la corona, que, segons els regidors, lesionaven «la llibertat de la ciutat».

gades a contendre que per ells la llibertat de la ciutat no sia perjudicada, o per ells no sien fetes altres coses contra vostra justícia. 120

Dehuytenament, car com en cascun offici e art e stament de la ciutat sovín entervinguen molts defalliments e males obres, axí com se fan en quiscun loch, a vosaltres principalment ve la reformació e tornar en bon stament.

Denovenament, com les dones sien ací queucom pomposes e vanaglorioses, axí com se són en altres lochs del món, e aytant més ací com més se acosten a les pompes castellanes, per les quals vanitats cové als marits portar grans càrrechs, per les vestidures supèrflues e ornaments riquoses e per altres moltes sumptuositats que requeren, per tal cové la vostra prudència, per conservació de les heretats que no vinguen a menys, faça provisions discretes contra aytals abusions. 130

Vintenament, car vosaltres havets a veure sobre spitals, qui és cosa que Déus rigorosament requir, com sia cosa e obra d'espirtual misericòrdia. No-res-menys havets a tractar paus entre los discordants, per tal que la cosa pública stiga en pau. 135

Que, donchs, tants asenyalats càrrechs portats [a4r] sobre'l coll, apar que rahanablement és dit que a vosaltres, senyors molt reverents, cové més saber he entendre en lo regiment de la cosa pública més que altres consellers ne jurats del regne. Per tant appar que és digna cosa que tota res que bonament ne discreta vos puixa ajudar a portar vostres càrrechs vos ajut, per tal que sia participant del vostre mèrit. 140

137 a vosaltres] vosaltres r

121-124. La resolució dels conflictes que es presenten en «cascun offici e art e stament de la ciutat» és competència dels regidors. La segona meitat del *Regiment* els proporcionarà pautes d'actuació vàlides per a tots aquests casos.

125-131. Vegeu Ivars 1989 (1926): 199-209. El 4 d'abril de 1383, just quan Eiximenis onllestia el seu *Regiment*, el Consell General de València es plantejà «reprimir el lujo en los trajes» (p. 200). Les referències condemnatòries en aquesta línia són d'allò més corrents en l'obra eiximeniana: és el cas del capítol 51 del *Dotzè*, titulat «Qui condempna molt delicat viure», o del 137, «Quina provisió deu fer la ciutat per lo vestir». El capítol 56 del *Llibre de les dones* acaba amb una referència també negativa a les «pompes» de les dones castellanes, que imiten les franceses: «Mas ara [els castellans] muden l'estil e's giren al francès, e lurs dones se hixen ja de regla en lur gran arrear, la qual cosa, seguons que dit és, senyal és de buffet qui és dat o's darà, e ja se appareylla, per ventura, e pigor, si conseyll no s'i dóna. Convertir-se a Déu, e l'exar estar pompes, pus tant desplaen al Senyor del món!» (p. 92).

134-135. El criteri acumulatiu, més que no pas analític, amb què es va organitzar el proemi potser explica l'encaix forçat d'aquest fragment just després de la vintena raó, sobre el finançament dels hospitals i la pràctica de la misericòrdia per part dels regidors.

LES SPECIALS BELLESES DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA

Emperò, senyors meus molt reverents, bon passar vos fa aquests tan
 grans càrechs si pensats los guardós finals e eternalns ja damunt allegats,
 145 e après si pensats nostre senyor Déu quina ciutat e quina terra vos ha
 comanada, car dien los qui gran temps la han posseïda que, si paradís és
 en la terra, que en regne de València és. E verdaderament clara sperien-
 cia nos ensenya que aquesta és una de les pus asenyalades terres del
 món, si pensats en totes les sues nobleses, de les quals vos diré algunes
 150 poques qui·m vénen a memòria de present.

La primera, car vehem ací l'ayre comunament bell e clar, e no spès
 ni fumós ni tèrbol, axí com en França, ne en Anglaterra ni en Alamanya,
 mas clar e bell quasi tostemps, en iverne y en stiu, e en primavera e au-
 tumpne.

155 La segona és car la ciutat és en terra plana, e la planícia és gran e
 bella, entorn e engir enrevirada quasi de monts e de fort belles valls,
 fèrtils e de [a4v] fort agradosa vista. Per rahó de açò, senyors, que dit és

146-147. La situació paradisiaca és un *topos* arrelat en la tradició retòrica de la *laus urbis*. La identificació metafòrica entre el paradís i la ciutat de Déu és corrent als tractats polítics medievals, i la trobem també en el repertori expressiu del llenguatge comú. Cf. *Dotzè*, cap. 4, ll. 22-25: «parlant per alguna semblança, axí és quant alguna ciutat en lo món és ben regida e governada, axí com davall direm, lavors diu hom vulgarment que appar que la ciutat de paradís sia avallada en la terra» (I/1, p. 8).

147-150. Eiximenis introdueix un elogi de València que es pot relacionar amb el de Barcelona, en detriment de Tarragona, que llegim en el capítol 24 del *Dotzè*: tot i que més breu, hi trobem diversos aspectes que l'epístola també recull. Eiximenis comença l'anàlisi de les "belleses" amb referències força generals a la qualitat del territori (fertilitat de la plana valenciana, sanitat de les aigües i els vents, possibilitats comercials dels rius «navals» i de les sortides al mar, fertilitat dels regadius) i tot seguit busca el detall en l'enumeració, en una *copia verborum* que retrata la fecunditat vegetal i artesanal de la ciutat i el regne de València. En el tractat segon del *Dotzè* retrobarem aquesta mateixa estructuració dels continguts i uns recursos retòrics molt semblants. L'elogi de les riqueses i dels habitants de Mallorca que fa Turmeda a les *Cobles de la divisió del regne de Mallorques* té molts punts de contacte amb l'epístola del *Regiment*. Vegeu sobretot el fragment «De tots béns en general [...] Llur fet dir seria massa» (ed. Olivari 1927: 114-116).

152. *axí com en França, ne en Anglaterra ni en Alamanya*: són tres països on Eiximenis havia residit en diferents etapes de la seva *peregrinatio studiorum*.

155-167. La proposta d'explotació agrícola d'una «planícia [...] gran e bella» respon a un projecte ben dissenyat d'aprofitament dels recursos naturals del regne. Les línies

—com és la gran bellesa e bella planícia de la terra que Déus vos ha da-
da—, devets pensar ab gran estudi que la puxats ocupar en profitosos
servirs de la ciutat e de tot lo regne, pus que fer-se pot degudament. E 160
lexar perdre aquest tan gran servey de la comunitat per la negligència
seria gran càrrech de les vostres consciències e ànimes; car sapiats que
vosaltres podets fer, per les planícies posades en secans, diverses boscat-
ges que serien fets tost, e aquells omplir de roures e de carasques e de
altres arbres pertanyents a bosch, dels quals hauria la comunitat gran 165
ajuda en lenya per a la terra, o per la mar en fer fustes, e la Sala poria
haver de açò grans rendes, si aytals boschs faïets plantar e ben guardar.

La terça és que tot aquest regne ha gran mar e gran terra; quasi
egualment s'estén la terra ab la mar, posant tot lo costat del regne posat
vers les ylles. 170

La quarta, que dita terra és abundada de fonts, de rius e de moltes e
bones aygües, de què's rega tota la dita terra e és pus bella e pus fètil.

La quinta és car ací abunda en cert temps de l'any en vents purgants
l'ayre de tota corrupció que y sia engendrada per la multitud de les ay-
gües que havets ni per qual altra cosa. E per aquesta rahó és la terra sana 175
e abta a longa vida de l'hom qui té bon regiment en si mateix.

La sisena, que ací ha quatre flums navals, ço és: Guadalaviar, qui
passa per València; e lo riu de Millars, qui passa per tota la terra de Bori-

168 ha] han r

bàsiques d'aquest programa es descriuen en el tractat segon del *Dotzè*; Eiximenis lamenta que es desaprofiti la fertilitat de la terra: no s'ha de permetre «naguna terra vagar qui puxa servir» (cap. 197, l. 5 [I/1, p. 421]). L'explotació agrícola s'ha de fer efectiva no només entorn de la ciutat, sinó a «tot lo regne, pus que fer-se pot degudament» (l. 160); l'adverbi fa pensar que Eiximenis tenia ben presents els *emprius* de què gaudia la capital.

166. *la Sala*: o Sala de la Vila, era el nom que rep —especialment en terres valencianes, a Mallorca i a Menorca— «la casa comunal, on es tenen les sessions i els despatxos de l'administració municipal» (*DCVB*, s. v. I, 2).

168-170. Per Eiximenis, la ciutat marítima és la ciutat ideal: el comerç hi assegura tots els béns necessaris i la seva situació afavoreix l'expansió dels habitants, que «per la terra dilaten lo [...] esguart, donen plaer de deportar-se, e de anar sens enuyg e dilaten a hom lo cor» (*Dotzè*, cap. 35, ll. 9-10 [I/1, p. 75]).

173-174. *abunda ... corrupció*: en el vuitè punt del capítol 106 del *Dotzè*, titulat «Quin siti, quines aygües e ayres deu haver bella ciutat», s'adverteix «que qui hediffica ciutat deu guardar que la dita ciutat no sia detràs monts qui li veden lo levant ne los vents orientals, car aquells són pus sans que altres. [...] los dits vents purifiquen l'ayre, e fan escampar les nuus, e per la lur fredor estrenyen la carn humana defora e empatxen la calor natural dedins l'om» (ll. 57-64 [I/1, p. 231]).

175. *ni per qual altra cosa*: potser hi havia una llacuna a l'original (qualsevol altra), o bé el componedor va incórrer en un error de còpia i va deixar de transcriure una titlla.

ana e regua aquella; [a5r] e lo riu de Segura, qui passa per Oriola e per
 180 altres partides, e regua aquelles e s'engrava prop Guardamar; e Xúquer,
 per Alzezira e Cullera, per los quals devalla fusta de Castella, bella ab
 gran còpia, e qui reguen la plana copiosament.

La setena, que la dita plana de regadiu e arborada ha bell tinent e
 gran, ço és del coll de la Garrofera tro a Xàtiva e tro a Oliva e tro a Dé-
 185 nia, que són de xx en xxv legües, jatsesia que pus s'estena fins al regne de
 Castella e d'Aragó e del regne mateix de València.

La huytena, que la terra hon Adam primerament habità quant stech
 gitat de paradís terrenal, ço és Ebron, ne la terra de promisió, ne pàtria
 que en lo món sia, per gran nom que haja, no habunda axí en tanta fruy-
 190 ta stranya ne en arbres fragrants e preciosos com aquesta. Car si en
 fruytes volem pensar, ací ha raïms e gran vinyet a tota part ben regada e
 endreçada. Aquí havets vin blanch e vermell noble, bo e vell, qui's scam-
 pa per diverses parts del món. Aprés hic ha panses blanques e negres,
 figues, molt oli, ametles, présechs, pomes, peres, teronges, limons, limes,
 195 adzebrons, aranges, cireres de diverses sorts, guíndoles, albercochs, ma-
 granes, gínjols, nous, avellanes, sarmenyas, ledons, guarofes, prunes,
 nesples, codonys, albèrxiques, ab moltes d'altres.

La novena, que abunda en moltes liquors, ço és sucre e preciosa
 mel; en let, en mantega, en vi, axí com dit és; e'n aygües virtuoses que

191-192 regada e endreçada] regava e endreçat | de r

180-182. e Xúquer ... còpia: es pot documentar àmpliament el comerç de fusta d'ori-
 gen castellà o aragonès, amb el Xúquer com a *autopista* de transport. Agraïxo al professor
 Rubio Vela la transcripció d'un document gairebé contemporani de l'opuscle: «que per la
 fusta o madera de pi, la qual se bastava o's tallava en terme d'Albarrazí o en altres partides
 d'Aragó e's duÿa e's menava per lo riu de Godalaviar passant per lo terme de Moya per
 venir a aquesta ciutat [...]» (AMV, Lletres missives, 5, f. 150v, 30 de setembre de 1392).

184. La funció del coll de Garrofera com a marca o frontera es troba documentada,
 per posar-ne un sol exemple, en un text de 1404 relatiu a l'impost o tall del drap. Vegeu
 Muñoz 1987: 279.

187-232. L'epístola del *Regiment* incorpora la tradició dels *mirabilia*, característica
 tant de la cultura enciclopèdica antiga i medieval com del model retòric de la *laus urbis*.
 Eiximenis vincula així el proemi a una tradició literària ben consolidada, però integ-
 rant-la dins una descripció realista de la riquesa natural de València i de la maduresa
 comercial de la ciutat i el regne, confirmada per una notable activitat exportadora.
 Quaranta-cinc dels mots citats entre les belleses vuitena i catorzena figuren en l'índex de
 «coses medicinals» dels hospitals valencians publicat per Agustín Rubio Vela (1984: 238-
 246). La documentació oscil·la entre els anys 1374 i 1397.

198-199. abunda ... mel: Wittlin (1993) recorda el contingut d'un document exhu-
 mat l'any 1925 pel pare Ivars segons el qual no va ser fins al 1408 que el Consell de Va-

valen a mal de pedra e a d'altres malalties, axí com la font de Torís e d'altres moltes. Axí matex [a5v] habunda en cera, pegua, alquitrà, rasina, carbó e semblants coses. 200

La deena, habunda en diversitats de grans, axí com de forment, ordi, mill, paniç, dachça, avena, spelta, tramella, faves, ciurons, lentilles, fesols, pèsols, tremuços, aroç, alquena, adcerquó, roja, pastell, comí, batafalua, alquaraülla. 205

La onzena, que aquesta terra beneyta és digna de gran laor, que dins hun any mateix darà més splets hun après d'altre, ço és feratja, aroç e forment; la qual cosa creu no faça terra del món.

La dotzena, és gran senyal d'especial gràcia o excellència de la terra com aquesta terra és apta en fer fruyts stranys e drogues orientals, e'n leva de fet, axí com cucre, pebre, cotó, çaffrà, alazflor, aroç, alquena, alcaraiya, comí, alfalç, adcerquó e batafalua. 210

212 cucre] çucre r

lència va fer venir el «maestre çucre» Nicolau Santafè «per obrar çucre de canyes mels, cosa novella e profitosa a la dita ciutat» (Ivars 1989 [1925]: 170-171). Amb tot, d'un altre document contemporani referent al mateix Nicolau Santafè sembla desprendre's que la producció de sucre ja existia des de feia molts anys a València i hi tenia una certa importància: els jurats de València, veient «que çucre hi fos fet e obrat, al qual acte era molt abta la orta de la dita ciutat», acorden protegir Nicolau Santafè, «maestre çucre e sabidor d'aquella cosa», que es compromet a domiciliar-se a València i «fer çucre, axí bell e bo com se fahés en part del món» (Gual 1976: 434). De fet, les primeres dades documentals sobre la indústria del sucre remunten a l'any 1305, en què Jaume II de Sicília sollicita el trasllat a València de Sarrià, un esclau expert en el cultiu i la preparació de la canya de sucre (cit. Gual 1976: 433-434).

200. *la font de Torís*: dos segles i escaig més tard, Gaspar Escolano (1611: 935) destacarà també les virtuts medicinals d'aquestes aigües: «A quatro leguas de Valencia despues de Rahal tenemos el lugar de Turis, de ciento y treynta casas de christianos nuevos y viejos. En la conquista le perteneció á D. Gonzalo de Entenza, según se halla en el libro llamado Obispalia, y hoy es de los Duques de Gandía. El trigo que se coge en su campo á pocos reconoce ventaja, como tambien sus aguas por una fuente de maravillosa virtud contra el mal de piedra.»

201. Els llibres d'administració de l'Arxiu del Regne de València (secció Mestre Racional) del període 1381-1399 demostren que la pega va ser una de les matèries primeres exportades en major quantitat a Itàlia i el nord d'Àfrica (Arroyo 1973: 263; vegeu també Ferrer Navarro 1977: 232).

204. *paniç, dachça*: el pare Daniel de Molins de Rei (1927: 25) llegeix «panís d'acça». El pare Ivars (1928: 389) observà: es tracta de «paniç y dacça o dacsá, no d'acça, dos variedades de maíz o panizo, lat. *Milium sarracenum*». Miquel i Planas (s. d.) també va llegir correctament.

212. *cucre*: cal esmenar la lliçó «çucre» de l'incunable. Segons el capítol ix del *Regiment de sanitat (versió del s. xv)* d'Arnau de Vilanova, els llegums «cové que sien cuyts

La tretzena, que habunda en molta bella e bona ortalça, axí com en
 215 tot linatge de cols, carabaces, letuges, albergínies, melons, albudeques,
 cogombros, naps, xerevies, pastanagues, alls, cebes, scalunyes, porros,
 ràvens; e és gran maravella que a Nadal produeix, e per tot l'any, pèsols
 tendres, e ultra açò tots aquells pertanyents a ortalça qui són tocats da-
 munt, en la x excellència de la terra.

220 La quatorzena, habunda en precioses herbes, specialment en les
 muntanyes, hon se'n fan de tals que, si eren conegudes en lur virtut,
 seria gran excellència de la terra; les quals, no-res-menys, són fort pre-
 cioses, axí com és romaní, qui molt hic habunda, ysop, [a6r] eufràsia,
 moradui, sàlvia, julivert, menta, alfàbega, ruda, clavelina, sajorida, gez-
 225 mir, maravelles, pom d'amor, gauig, anglentina, liri, roses, violes de ul-
 tramar e d'altres fort precioses, moltes balàusties, celedònia, besoludí,
 fragasta, herba pastoral, herba *beate virginis*, buglosa, gram, donzell, ar-
 temisa, gauda e d'altres infinides, les quals serien longues de comptar. E
 açò notats, senyors, per cert, qui és digne de gran lahor: que en aquesta
 230 terra singularment ha tres coses precioses les virtuts de les quals no són
 conegudes sinó per fort poch, ço és aygües, glevs e herbes; emperò
 revelar-ho-à nostre senyor Déu a qui li plaurà quant hora serà.

Ultra açò, senyors meus, sapiats que havets, en diverses parts del
 regne, de grans e de notables amagatalls que hic són despuys que los
 235 moros ne foren gitats ençà, en los quals ha coses fort precioses amaga-

224 moradui] moradiux r 227 beate] be a te r

amb cucre o ab saffrà», essent *cucre* una mena de safrà, 'croco' (ed. Batllori 1947: 223, 18-19). En el capítol XVI («De saporibus et condimentis») del seu *Regimen sanitatis, crocus* acompanya sempre *gariofilis*, 'clau o clavell d'espècia'; en el XII («De radicibus quibus utimur») llegim: «Si tamen placuerit, sufficit ut coquantur cum gariofilis conquassatis, vel cum zinzibere et croco et cinamomo» (ed. Garcia-Ballester & McVaugh 1996: 451). El *Regiment de preservació de pestilència* de Jacme d'Agramont cita un «croco orientalis» (Veny 1993: 186). En un document de 1374-1375 llegim: «Ítem compram per a la malalta, entre çapa de murta e dàtils e cucre [...]» (Rubio Vela 1984: 200 [89]).

233-243. La recerca de tresors amagats era una ocupació estretament vinculada a la cort. Riera i Sans apunta que els vicecancellers reials sovint expedien llicències per cercar tresors encantats, i en posa exemples. Una d'aquestes llicències, de 1346, és en favor de dos ciutadans de València. Una altra es va despatxar l'últim dia de 1377 (o 1378 de la Nativitat) en favor d'Humbert de Fenollar, majordom de l'infant Joan. Bartomeu de Tresbéns, l'astròleg de Pere el Cerimoniós, va dedicar un tractat a aquest tema: el *Libell d'investigacions de tresors* (1372). Vegeu Cifuentes 2006 (2002): 66, 209. Les acusacions dirigides —sense gaire o cap fonament— contra la població mudèjar per bruixeria i altres males arts van ser corrents a la València de final del segle XIV (Vidal Beltrán 1974: 79).

des, jatsia que ab maleficis dels dits moros les dites coses hajen perdudes les lurs pròpies colors; de les quals coses ab vostra bona indústria poríets venir en conexença leugerament. De aquests amagatalls he entès que n'è hu fort notable après la font de Benifalló, e altre fort asenyalat en lo terme de Manizes, e dins la ciutat mateixa n'i ha molts dels dits amagatalls, segons que poríets saber ab los moros mateixs antichs de ací de la terra si'ls strenyets de noves, o per altra forma de turment, a dir veritat, e que'ls dits moros antichs revelassen lurs registres secrets. 240

La quinzena és que dóna gran testimoni a la terra que reb del cel e de les coses e signes celestials gran e fort special influència, ço és que la ter-[a6v]ra, en sa virtut, és de tanta eficàcia que ella conserva axí la virtut de les coses en ella sembrades e plantades que les coses aquelles, per bé que sien d'altra terra, o per bé que rebordoneixquen en altres partides, emperò ací stan en lur pròpia forma. Açò podets veure a ull en les cols de Cicília, que en qualsevol regne rebordonexen e ací stan tostemp en sa pròpia virtut e en lur pròpia forma. Per què volen dir alguns que no ha al món fruyt ne arbre ne salsa preciosa que ací no visqués, qui sabia la manera de lur nodriment. 245 250

La setzena és que sapiats, senyors, que lo pla de la terra aquesta ha lo pati e la terra grassa e argilosa e plena de rayls de gram e d'altres bones herbes virtuoses. Per tal vos dich ací que, per utilitat de la cosa pública, si volíets ordenar ço que's segueix, vosaltres li fariéts gran profit e fort notable e per lo qual tostemp aquest regne seria a vosaltres molt obligat. Fos, donchs, vostra ordenació aytal, per tal que la terra aquesta fos abundada en lenya e en broça per cremar, ço és: que ordenàsets que los pagesos cavasen en son temps, quant les marjals e prats són sens aygua, per les dites marjals e pradals, fahent-ne gleves de les quals faesen grans munts e stiguessen en l'estiu al sol; e quant fosen les gleves seques posàsets-lur preu quantes se'n darien en lo camp per hun diner per tal que'ls treballants s'i salvassen covinentment; car dich-vos que elles cremarien com a bona lenya e us abundarien la terra que quasi a res no cost hauríets còpia de què cremar en vostres necessitats; e axí's fa de fet huy en dia en Anglaterra. 255 260 265

267 hauríets] haureits r

242. *strenyets de noves*: probablement en el sentit de 'torturar' o 'interrogar d'una manera inquisitiva', una forma de tortura psicològica; cf. *DCVB*, s. v. *estrènyer*: «Si aquets seglars que us avem nomenats eren turmentats e encara los frares eren fort estrets, d'aquels exiria tot lo feyt de la veritat», doc. a. 1315 (Miret Bech oques 45)».

267-268. *e axí's fa de fet huy en dia en Anglaterra*: agraeixo a Xavier Renedo que em cridés l'atenció sobre la necessitat de relacionar les referències a l'extracció

La desetena és que la terra aquesta és axí disposta, per altra via e
 270 manera, a donar lenya abundosament: que si [a7r] vosaltres, senyors, or-
 denàveu que les vostres marjals e lochs ergilosos fossen plantats de olms,
 de verns, de àlbers e de xops, e de fusts semblants, la ciutat abundaria en
 lenya e la terra seria molt pus bella e pus apparent, axí com és la orta de
 275 Taragona. E dels verns se porien fer cèrquols als vexells, e de tots los
 dits fusts poriets sostentar ceps plantats qui's levarien en alt, axí que, per
 mesquí que fos l'arbre, valria l'any almenys més de XII diners de renda a
 son senyor, o II sous, e no'ls caldria pensar ni hi caldria negú treballar. E
 he entès que los olms en special han eficàcia de conservar lo vi qui per
 280 ells passa o qui en ells stà, o en què ha alguna poca de cendra del dit olm
 matex; e açò seria bo en special a vosaltres, per los vins que no's muda-
 sen ni tornasen agres.

271 ergilosos] ergullosos r

de la torba a Anglaterra amb l'estada d'estudis d'Eiximenis a Oxford. Gràcies a aquesta intermediació, el professor Lluís Cabré va mirar d'aclarir aquest pas en una carta electrònica del 4 de març de 2008. Resumeixo tot seguit la seva argumentació: Eiximenis sembla parlar del *peat* que es produeix en tota mena de *wetlands*, una pràctica medieval que encara és vigent, per exemple, a les Highlands d'Escòcia. Hi havia moltes menes de *peat* i, per tant, diferents usos. Eiximenis s'hauria referit al *flowes*, definit per Adams (1976: 97-102) com a 'level peat bogs', és a dir, *peat a flor de terra*, ja que a vegades s'ha d'excavar a certa o molta profunditat per trobar-lo, de manera que en alguns llocs l'excavació a cel obert ha format elevacions del terreny. Un cop se n'assecaven els trossos, aquest *peat*, o «pati» (l. 255), es podia fer servir com una mena de carbó alternatiu. Apunta Cabré: «Vist l'origen geològic i la necessària presència de l'aigua, potser Eiximenis fa referència a l'albufera. En tot cas, queda clar que aquest aprofitament l'ha d'haver explicat algú que coneixia Anglaterra.» Es fa estrany, però, que Eiximenis introdueixi un anglicisme, atès que no respon al seu *usus scribendi* ni tampoc al de la seva època. L'epístola proemial podria referir-se a *pati* en el sentit de 'terreny vacant, propi per a pastura', que és l'accepció més comuna en occità (DECLC VI, 337). Dec aquestes precisions al professor Renedo.

271. *ergilosos*: l'incunable diu «ergullosos», lliçó que han conservat tots els editors del proemi. Marc Aureli Vila (1978: 37) opina que Eiximenis es refereix a llocs on «s'hi donen bé les plantes», lectura que em sembla molt forçada. Coromines entén 'ufanós, exuberant', que és probablement a la base de la interpretació de Vila (DECLC V, 491). Curt Wittlin (1993) proposa l'esmena que incorpore i la justifica amb un fragment del *Dotzè* de contingut molt semblant (els *dos sous de renda* coincideixen) al de la bella dissetena: «que en les marjals e lochs ayguosos faça alborada de albes blancs, e de poys, e de verns e d'olms, e que sien espessos. Aquests són fets grans en tres anys, e cascun dóna dos sous de renda almenys tots anys» (cap. 141, ll. 21-23 [I/1, p. 307]).

La dehuytena és que abunda en bones carns e en molts bestiar tendres e saboroses, e formatges e lanes bones e aptes per a fer draps, e molts peximents e pastures, e comarca ab la Serrania e ab Castella, d'on és notablement servida en aquesta part quant ora és.

285

La denovena és que abunda en moltes caces e d'estranyes espècies de ocells, e encara en caces de cabirols, cervos e d'altres notables bèsties salvatges.

La vintena és que abunda la pàtria aquesta en peixs specials, e molts de mar e de la Albufera e de rius, e de aquells de diverses maneres.

290

La vint-e-huna és que la dita terra produeix axí matex noble seda, lli e cànem, e gleda per adobar draps, e grana, pastell, gauda e alazflor, e altres diverses herbes pertanyents e aptes per a tintoreria.

La vint-e-dues és car la lenya sobredita que la terra aquesta [a7v] vos dóna de fet és preciós fust e fragrant, ço és romero, de què en altres terres envides se'n troba una mata, e's planta per los ortos en grans relíquies; lo qual romero vos adoba lo pa en lo forn e'l fa fort sa, e la fragrància conforta fort lo cervell de les gents, ultra les altres propietats que ha moltes e fort precioses.

295

283. *e lanes bones e aptes per a fer draps*: Rubio Vela (1981: 18) transcriu una lletra de 1399, adreçada al rei, en què els jurats valencians prenen acta del notable desenvolupament del sector tèxtil: després de citar el proverbi «Draps de França e llibres de Bolunya, consumen Aragó e tota Catalunya», afirmen que «Ara [...], e ja d'alcun temps a ençà, de l'un dels dits mals havem remey, per gràcia de Déu, ço és, dels draps de França, car en vostra terra se n'és enaprés nodrit e se'n fa tan gran obratge que n'abonda si matexa e'n tramet grans e moltes quantitats en altres parts».

284. *comarca*: 'limita'.

284-285. El comerç amb Castella era molt intens durant la primera meitat del segle XIV i Chinchilla era un dels principals punts d'aquest eix comercial (Rubio Vela 1987: 398). Aquesta localitat pertanyia al marquesat de Villena, sempre en bones relacions amb el regne de València tret que ho impedissin les guerres castellanoaragoneses, com ara a partir de 1380 (Borja 1999: 39-40). Per a l'important volum comercial de les rutes de l'interior al segle XIV, vegeu abundosa documentació a Rubio Vela 2002 i 2009. El comerç amb el regne de Castella va representar el 62% de les exportacions valencianes el 1381-1382 (Pérez & Pascual 1962).

289. *pàtria*: l'epístola parla sempre de *regne* o de *terra*, però aquí, per referir-se a l'abundància de pesca marítima o fluvial, l'autor potser ha volgut evitar el terme *terra*, que en el context immediat té el sentit de 'sòl vegetal aprofitat per a l'agricultura'.

295. *romero*: cf. cap. 17, l. 33, on l'incunable de Cofman substitueix «romaní» (llició comuna als altres quatre testimonis) per «romero». Es tracta probablement d'un canvi degut al componedor o a l'editor de l'incunable, que a la l. 223 del mateix proemi ha mantingut, tanmateix, la llició «romaní».